

Utlandslektorerna och den svenska kulturpolitiken gentemot Nazi-Tyskland 1935-1945*

Andreas Åkerlund⁺

Under åren 1937 och 1938 försökte tyska myndigheter att upprätta ett avtal med Sverige gällande utlandslektoraten. I detta krävdes framför allt inflytande över tillsättandet av lektorer i tyska språket vid svenska högskolor och universitet. Avtalet kom aldrig till stånd, främst på grund av de svenska lärosätenas vägran att låta främmande stat utöva inflytande över deras personalpolitik.

Anledningarna till att förslaget över huvud taget gjordes tycks framför allt ha varit två. Den ena var att lektorerna i tyska vid svenska universitet inte nödvändigtvis stödde nationalsocialismen. Till exempel var innehavarna av lektoraten i Lund och Uppsala Österrikare från Wien och lektorn i Göteborg rabbin i den lokala judiska församlingen. Lektorn i Uppsala, Alfred Wolf, var dessutom gift med en judinna.¹ Detta var, så fruktade man, inte personer som skulle sprida en positiv bild av det nya Tyskland i Sverige.

Den andra anledningen till försöken att upprätta ett avtal var att den svenska staten redan utövade ett visst inflytande över tillsättningen av svenska lektorer i Tyskland. Något som verkar ha oroat de tyska myndigheterna. Birgitta Almgren skriver följande i *Drömmen om Norden*: ”I oktober 1936 skrev tyske utbildningsministern till Auswärtiges Amt att en överenskommelse med svenska regeringen var absolut nödvändig. Ett avtal måste slutas som skulle ge Tyskland samma inflytande över tillsättningen av lektorat i tyska som Sverige i praktiken utövade på lektorat i Svenska i Tyskland.”² Det tyska agerandet kan alltså inte enbart ses som ett försök att driva igenom en nationalsocialistisk kulturpolitik i utlandet, utan också som en reaktion på den svenska politiken.

Den tyske utbildningsministerns påstående genererar en rad frågor. Först och främst vilka svenska myndigheter och instanser som utövade detta inflytande över lektorstillsättningarna i

---

* Paper presenterat vid Svenska Historikermötet i Lund 24-26 april 2008.

⁺ Doktorand vid Nationella Forskarskolan i Utbildningshistoria och Historiska Institutionen, Uppsala Universitet. E-post: andreas.akerlund@hist.uu.se.

¹ Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933-1945*, Stockholm 2006, s. 134. Lektorer i tyska som inte uppfyllde den nationalsocialistiska statens politiska krav verkar ha varit ett allmänt problem för den nationalsocialistiska staten. Till exempel var situationen i Italien liknande. Se: Andrea Hoffend, *Zwischen Kultur-Achse und Kulturkampf. Die Beziehungen zwischen 'Drittem Reich' und faschistischem Italien in den Bereichen Medien, Kunst, Wissenschaft und Rassenfragen*, Frankfurt am Main 1998, s. 312-313.

² Almgren 2006, s. 139.

Tyskland. Därefter ställer sig frågan hur detta inflytande utövades rent praktiskt. Vilken typ av inflytande hade svenska staten över de svenska lektorerna i det nationalsocialistiska Tyskland?

Upplysningsnämnden – en statlig kontrollinstans för svensk kulturpolitik i utlandet

1935 grundades en statlig instans för övervakning och koordinering av Sveriges kulturpolitiska aktiviteter utomlands. ”Nämnden för spridande av upplysning om Sverige i utlandet”³ som kort och gott kallades upplysningsnämnden, var en nämnd bestående av sex personer som sorterade till lika delar under utrikes- och ecklesiastikdepartementet. En av nämndens uppgifter var att stödja och övervaka de svenska lektorerna utomlands. Anledningen till att lektorerna kom att inta en relativt framskjuten plats i nämndens arbete går tillbaka på omständigheterna kring dess grundande

Drivande kraft bakom tillkomsten var Vilhelm Scharp, svensk lektor i Berlin 1928-1936. Hösten 1933, kort efter det nationalsocialistiska maktövertagandet, blev Scharp uppsagd från sitt lektorat. Hans efterträdare skulle bli den kände svenske nationalsocialisten Malte Welin. Samtidigt hade Scharp mottagit ett upprop med titeln ”Vi Sveriges Kulturattachéer” från lektorn i Leipzig och Jena, Nils Kjellman. Idén med uppropet var att stärka de svenska lektorens ställning vid universiteten genom att ställa sig bakom ”den tyska revolutionen”. Scharp lyckades avstyra att uppropet någonsin publicerades genom att skicka Kjellman ett brev som närmast är att likställa med en skriftlig utskällning. Enligt Scharp hade Kjellman med sitt upprop försatt sina kollegor i en potentiellt farlig situation, eftersom den lektor som inte skrev under uppropet kunde misstänkas för att inte stödja nationalsocialismen.⁴ Exempel på vad detta kunde leda till fanns det. Lektorn i Greifswald, Stellan Arvidson, hade 1933 blivit avskedad av politiska skäl.⁵

Det nationalsocialistiska maktövertagandet hade alltså lett till att de svenska utlandslektorerna befann sig i en osäker situation. Scharp och historieprofessorn Sven Tunberg från Stockholms högskola lämnade därför hösten 1933 in ett andra förslag om grundandet av en ”statligt sanktionerad förbindelsepunkt” för den svenska kulturpropagandan utomlands till UD. Ett första förslag hade samma personer lämnat in till UD redan 1930 utan att UD hade visat något större intressen. Den här gången kallade man dock till överläggningar på departementet och 1935 grundades upplysningsnämnden. Scharp blev en av nämndens ledamöter och skulle så

---

³ ”Instruktion för upplysningsnämnden och kulturrådet”, RA, UN vol. 1.

⁴ Brev till Nils Kjellman från Vilhelm Scharp 1933-10-15. KB, Vilhelm Scharps samling, L136:2, Nils Kjellman.

⁵ Se: Britta Stenholm, ”Stellan Arvidson und Greifswald”, i: *Germanisten 1-3 Jg. 3* 1998, s. 86-89.

förlbli fram till nämndens upplösning år 1944.⁶ I nämnden satt även Vilhelm Lundström och den socialdemokratiska redaktören och riksdagsmannen Ivan Pauli. Ordförande var Börje Knös från ecklesiastikdepartementet och sekreterare Eric von Post från utrikesdepartementet.

Upplysningsnämndens självpåtagna uppgifter när det gällde de svenska utlandslektorerna var två: Regelbunden kontakt med och kontroll av dem som redan befann sig utomlands och övervakning av nytillsättningar för att förhindra att endast personer som ansågs lämpliga skulle få representera Sverige vid utländska universitet. Kontakt med lektorerna hölls främst brevledes, men nämndens medlemmar genomförde även sporadiskt resor i Tyskland. Man anordnade i januari 1941 även en speciell konferens för de i Tyskland verksamma lektorerna. Framför allt var det dock pressattachén i Berlin, K. A. Damgren som fungerade som förbindelselänk mellan lektorerna i Tyskland och upplysningsnämnden. Han genomförde även på nämndens uppdrag resor till de olika lektoraten för att bilda sig en uppfattning om lektorernas verksamhet, deras lämplighet för arbetet samt deras lön.⁷

Tillsättningarna av lektoraten var en känslig fråga och att svenska staten överhuvudtaget hade en möjlighet att påverka tillsättningarna beror på den speciella situation som rådde innan upplysningsnämndens grundande. Innan 1935 hade nämligen Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet med säte i Göteborg och främst dess sekreterare Vilhelm Lundström, agerat svensk kontakt för lektorerna i utlandet. Under årens lopp hade de utländska universiteten vant sig vid att skriva till Lundström när de behövde nytillsätta ett lektorat och denne lyste sedan ut tjänsten genom att skriva till de svenska lärosätena. Riksföreningen tog sedan emot ansökningarna och föreslog sedan en eller flera lämpliga kandidater för det utländska universitetet. Då många lektorat i utlandet var dåligt betalda utverkade riksföreningen ofta ett stipendium eller annan form av ekonomisk hjälp för den

---

⁶ Lektorerna var inte det enda upplysningsnämnden övervakade. Hit hörde även till exempel skolbarnsutbytet med utlandet. Se Åke Thulstrup *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933-1945*, Stockholm 1962, s. 161-163.

⁷ Brev från utrikesrådet Henriksson till K. A. Damgren 1937-03-19. RA, UN, vol. 16.

utresande lektorn.⁸ I vissa fall finansierade lektoraten även delvis av stiftelser som riksföreningen inrättat.⁹

Vilhelm Lundström och andra representanter för riksföreningen hade deltagit i de förberedande konferenserna inför upplysningsnämndens grundande. Lundström bereddes även plats i upplysningsnämnden där han satt fram till sin död 1940. Riksföreningens urvalsmakt över lektorstillsättningarna samt det faktum att många lektorat delvis betalades med svenska pengar kunde nu utnyttjas av upplysningsnämnden. De utländska universiteten fortsatte även efter nämndens inrättande att i första hand fråga Lundström om kandidater och de ansökningar från intresserade svenskar som kom in efter 1935 bearbetades av riksföreningen och upplysningsnämnden gemensamt. Här sattes alltså i princip en statlig kontrollinstans in i ett redan fungerande system.

Det är viktigt att poängtera att svenska staten inte kunde förbjuda ett utländskt universitet att anställa en svensk medborgare som inte godkänts av upplysningsnämnden. I praktiken fanns det dock starka skäl både för lektorerna själva samt för universiteten att få ett godkännande av nämnden. Samtidigt med grundandet av nämnden infördes nämligen vissa regler gällande utlandslektorer. Till exempel skulle dessa i fortsättningen kunna tillgodoräkna sig tjänsteår i utlandet om de sökte en statlig tjänst i Sverige samt kunna bli uppflyttade i lönegrad.¹⁰ De skulle ha rätt till ekonomiskt stöd från utrikesdepartementet för en hemresa om året, möjligheten att få böcker och läromedel skickade till sig till reducerat pris samt möjligheten att få låna filmer kostnadsfritt från Sverige som skickades till utlandet med utrikesdepartementets kurirpost. Alla dessa fördelar fick naturligtvis enbart de lektorer som godkänts av upplysningsnämnden, vilket gjorde ett lektorat i utlandet mycket mindre attraktivt för lektorer utan statligt godkännande. Därmed hade den svenska staten på ett effektivt sätt skaffat sig inflytande över tillsättningen utan att behöva ingå avtal med andra stater.

---

⁸ Det fanns även andra former av ekonomiskt stöd åt lektorerna. Ett exempel är det bidrag som Svenska Akademien utbetalade för lektoratet i Jena från mitten av 1920-talet fram till 1937. Se: Rosemarie & Günter Schmidt, 2005, "'Svenskhet' und Germanentum. Wolrad Eigenbrodt und die Entwicklung der Jenaer Nordistik", i: Matthias Steinbach & Stefan Gerber (Hg.), "*Klassische Universität" und "akademische Provinz". Studien zur Universität Jena von der Mitte des 19. bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts*", Jena, s. 337-356, s. 349.

⁹ Ett exempel är lektoratet i Marburg som inrättades 1928 med hjälp av pengar som donerats för detta ändamål som sextioårspresent till Vilhelm Lundström. Se Ture Johannisson, "Vilhelm Lundström och de svenska utlandslektoraten", i: *Svenskt bortom gränserna. Sju kapitel om Vilhelm Lundström* Göteborg 1971, s. 46.

¹⁰ En beskrivning av detta system med hänvisning till relevanta lagar finns tillsammans med Nils Nihlén's ansökan om att bli kompetensförklarad i efterhand från 1940-10-15. RA, UN, vol. 35.

Inflytande över lektorstillsättningarna – exemplen Leipzig och Jena

Hur väl upplysningsnämnden fungerade som kontrollinstans och hur mycket inflytande den svenska staten hade i praktiken belyser exemplet med nytillsättningen av lektoraten i Leipzig och Jena under 1937-1938. De båda lektoraten innehades fram till 1937 av samme lektor, den redan tidigare nämnde Nils Kjellman. Kjellman sade dock upp sig från och med höstterminen 1937,¹¹ vilket ledde till diskussioner om lektoratens återbesättande mellan berörda parter i Tyskland och Sverige.

Återbesättandet av lektoraten blev svårt av två skäl. Dels slutade svenska akademien att betala ut de 1500 kronor man dittills stött lektoratet i Jena med, vilket gjorde att lönen blev så låg att alla inblandade ansåg det svårt att få en lektor från Sverige att ta anställningen.¹² Samtidigt ville universitetet i Leipzig inte fortsätta att som tidigare dela lektor med Jena. Båda universiteten hade nu varsitt underfinansierat lektorat och från undervisningsministerierna i både Sachsen och Thüringen kom förfrågningar om inte svenska staten eller riksföreningen kunde skjuta till pengar.¹³ Alla dessa förfrågningar besvarades nekande.¹⁴

I Leipzig löstes den ekonomiska frågan så att universitetet istället valde att samarbeta med den lokala handelshögskolan vilket gav en tillräcklig finansiering.¹⁵ Universitetet inledde då förhandlingar med Karl Björkman som hade ansökt om lektoratet direkt hos universitetet utan att gå via upplysningsnämnden. Han ”kompetensförklarades”, det vill säga godkändes senare av nämnden efter att man kontaktat hans före detta akademiska lärare i Uppsala för att kontrollera hans, som det hette, ”allmänna lämplighet”.¹⁶ Björkman skulle dock inte få lektoratet utan efter påtryckningar från upplysningsnämnden utsågs en annan sökande vid namn Fritz Andersson. Nämndens argumentet för Andersson var dennes högre akademiska kompetens.¹⁷ Universitetet i Leipzig böjde sig för det svenska önskemålet efter att även det Sachsiska utbildningsministeriet uttalat sig positivt om Andersson.¹⁸ Andersson tillträdde tjänsten först i april 1938 efter att tyska myndigheter försenat tillsättningen. Detta eftersom

---

¹¹ Brev till upplysningsnämnden från Nils Kjellman 1937-05-31. RA, UN, vol. 16.

¹² Brev till Vilhelm Lundström från Eric von Post 1937-06-02. RA, UN, vol. 16.

¹³ Brev till pressattaché K. A. Damgren från Reichsstatthalter in Sachsen, Ministerium für Volksbildung 1937-09-16. Avskrift i: RA, UN, vol. 16.

¹⁴ Brev till Herrn Oberregierungsrat Studentkowski, Ministerium für Volksbildung, Dresden från K. A. Damgren 1937-10. Avskrift i: RA, UN, vol. 16.

¹⁵ Brev till Kungl. Svenska konsulatet i Leipzig från Dr. Paul Hollender 1937-12-01. Avskrift i: RA, UN, vol. 16.

¹⁶ Se t.ex. upplysningsnämndens brev till Otto von Friesen i Uppsala 1937-09-26. RA, UN, vol. 16.

¹⁷ Brev till Regierungsrat Köhler, Ministerium für Volksbildung, Dresden från K. A. Damgren 1937-12-16. RA, UN, vol. 17.

¹⁸ Brev till K. A. Damgren från Dr. Schmitt, Germanistisches Institut der Universität Leipzig 1938-01-05. Avskrift i: RA, UN, vol. 17.

man väntade på svar från Sverige angående ett avtal om reciprocitet vid lektorstillsättningar.¹⁹ Sverige kom senare att säga nej till ett sådant avtal.

I Jena var läget svårare än i Leipzig, främst på grund av den låga ersättningen till lektoratet. I samråd med upplysningsnämnden erbjöd Vilhelm Lundström universitetet att skjuta till en mindre summa från riksföreningen.²⁰ Hans krav var dock att den i Jena bosatte Erich Günther fick överta lektoratet. Günther var tidningsutgivare med goda kunskaper i svenska, men var som namnet antyder inte svensk. Han var dock en gammal vän till Lundström och dennes agerande ska ses som ett försök att hjälpa Günther till extra inkomster. Planer på att utse Günther till lektor i Jena hade existerat inom riksföreningen sedan 1932.²¹ Upplysningsnämnden stödde förslaget, då man ansåg att en svensk svårligen kunde förmås att ta tjänsten i Jena som skulle ha förblivit underbetald, trots riksföreningens tillskott. Günther sågs därför som den bästa lösningen eftersom han redan hade inkomster från annat håll. Lundströms förslag avvisades dock av ansvariga i Jena. Professorn i Germanistik, Wesle, avvisade detta förslag av principiella skäl eftersom han ville ha en svensk som lektor.²² Den som dock blev mest upprörd över Lundströms förslag var doktor Bernhard Kummer som i ett långt utlåtande till universitetets dekan förklarade att en tysk lektor vore en omöjlighet av två skäl. Det ena var att Günther omöjligen skulle kunna ha samma kunskaper i talad nutidssvenska som en svensk. Det andra argumentet var av mer rasbiologisk karaktär. Kummer ansåg nämligen att en av lektorernas huvuduppgifter var att ”andligen representera det svenska folket” (”die geistige Vertretung des schwedischen Volkstums”) och denna uppgift kunde Günther omöjligen genomföra.²³ Kummer kontaktade även andra akademiker i Tyskland för att få dem att protestera mot de svenska planerna.²⁴ Att det var just Kummer som protesterade häftigast är ingen tillfällighet. Han var aktiv nationalsocialist, nyutnämnd docent för nordiska språk och fornnordisk religion och hans plan var att ge nordistiken i Jena en starkare rasbiologisk profil.²⁵ För Kummer var därför en tysk som lektor i svenska ett avbräck.

---

¹⁹ Brev till K. A. Damgren från Eric von Post 1938-03-02. RA, UN, vol. 17.

²⁰ Brev till Ministerialrat Stier från Vilhelm Lundström 1937-05-15, RA, UN, vol. 16.

²¹ Jfr. protokoll från riksföreningens lektoratsavdelning från 1932-01-22, GLA, Riksföreningen Sverigekontakt, Riksföreningens arkiv, AIV:1.

²² Brev till K. A. Damgren från Nils Kjellman 1937-06-19. Avskrift av avskrift i: RA, UN, vol. 16.

²³ ”Meinungsausserung über das schwedische Lektorat an der Universität Jena, erbeten von Seiner Spektabilität dem Herrn Dekan der philosophischen Fakultät.” Avskrift i: RA, UN, vol. 16.

²⁴ Se t.ex. brev från universitetsbibliotekarien i Kiel, Olaf Klose till K. A. Damgren där Klose framhåller lektoratens kulturella betydelse och därför anser att de måste innehas av svenskar. Avskrift i: RA, UN, vol. 16.

²⁵ För Kummer se t.ex. Fritz Heinrich, ”Bernhard Kummer (1897-1962). ”The Study of Religions Between Religious Devotion for the Ancient Germans, Political Agitation and Academic Habitus”, i: Horst Junginger (red.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Leiden 2008, s. 229-262, spec. s. 252-253.

Att den svenska staten förordade en icke-svensk till ett lektorat var för honom lika oförståeligt som att en förening för bevarandet av svenskheten utomlands endast var villig att stödja lektoratet ekonomiskt om det innehades av en tysk.²⁶

Trots de tyska protesterna vägrade upplysningsnämnden under 1938 att rekommendera en svensk lektor till Jena med hänvisning till den låga lönen. Samtidigt lät riksföreningen det utlovade bidraget gå direkt till Günther som undervisade i svenska vid en s.k. Heimatschule.²⁷ I princip hade nu universitetet i Jena inget val, utan ville man ha en lektor var man tvungen att acceptera Günther vilket man till slut gjorde. Günther upptog undervisningen vid universitetet under våren 1939.²⁸

Slutsatser

Som man ser utövade alltså den svenska upplysningsnämnden i praktiken ett stort inflytande över tillsättningen av lektoraten i Tyskland. Anledningen till detta var främst att lektoraten var underfinansierade och därför beroende av stöd från svenska aktörer. Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet spelade en viktig roll i detta sammanhang, både som finansiär och som kontaktställe i Sverige för de tyska universiteten. Eftersom riksföreningen och upplysningsnämnden inledde ett nära samarbete efter nämndens grundande som framför allt visas i det faktum att föreningens sekreterare, Vilhelm Lundström även var medlem i upplysningsnämnden, kan man säga att den svenska staten här utövade sitt inflytande över lektoraten delvis genom riksföreningen.

Utsikterna till ekonomiska bidrag från svenskt håll verkar ha varit det utslagsgivande för de tyska universiteten att godta de svenska kandidaterna. När det gällde lektorstillsättningarna befann sig därför tyska myndigheter och universitet i underläge gentemot svenska myndigheter. De svenska lektoraten var helt finansierade av staten och den svenska staten lade sig inte i tillsättningen av lektorerna utan såg denna som en intern universitetsangelägenhet. I Tyskland var lektoraten inte endast dåligt betalda utan där behövde universiteten även utbildningsministeriernas godkännande vid anställning av lektor, efter maktövertagandet 1933 krävdes till och med utbildningsministerns godkännande. Detta gjorde att tillsättningen av lektorer i Tyskland var en fråga som ibland inte bestämdes på universitetet utan på ansvarigt ministerium. Det faktum att man i Leipzig ändrade sig och valde den av nämnden förordade personen visar att det var viktigt för de tyska myndigheterna

---

²⁶ Skrivelse från Kümmer till Thüringsche Minister für Volksbildung. Avskrift i: RA, UN, vol. 17.

²⁷ PM skrivet av Eric von Post för statsrådet och t.f. chefen för KUD. RA, UN, vol. 17.

²⁸ Brev till Vilhelm Lundström från Erich Günther 1939-05-05. GLA, Riksföreningen Sverigekontakt, Vilhelm Lundströms Arkiv arkiv, EIa:9.

att få en lektor som godkänts av svenska staten. Fallet med tillsättningen i Jena är ännu intressantare eftersom det ännu tydligare visar nämndens inflytande. Här vägrade universitetet först att godta Günther, vilket ledde till att upplysningsnämnden och riksföreningen å sin sida vägrade att ens utlysa tjänsten i Sverige. Även om man i Jena hade försökt att anställa en svensk som inte godkänts av nämnden hade detta antagligen varit mycket svårt eftersom denne i sådana fall inte kommit i åtnjutande av de förmåner svenska staten erbjöd.

Slutligen ska framhävas att detta är ett inofficiellt system. Det är intressant att se hur man från svenskt håll å ena sidan försökte påverka och styra tillsättningen av lektoraten i utlandet, samtidigt som man aktade sig för att göra sitt inflytande över lektorstillsättningarna officiellt eftersom detta kunde leda till utländska krav på reciprocitet. I ett utkast för ett svar på en tysk förfrågan om kulturavtal, avsett att framföras till den tyska beskickningen i Stockholm, är denna ambivalens tydlig. I dokumentet framhövdes att upplysningsnämnden endast lämnar förslag på lektorer och att det står utländska universitet fritt att ignorera dessa. Man hade därför från svensk sida ingenting att invända mot att tyska myndigheter även de upprättade listor över i deras ögon lämpliga kandidater. Full reciprocitet i betydelsen direkt inflytande kunde däremot aldrig komma på fråga, argumenterade man, eftersom lektorstillsättningarna i slutändan alltid var en intern universitetsangelägenhet.²⁹ I lektorsfrågor kan därmed den svenska kulturpolitiken gentemot det nationalsocialistiska Tyskland sägas ha en officiell och en inofficiell sida. Officiellt hävdade svenska myndigheter att lektorstillsättningarna i Tyskland var en rent tysk angelägenhet. I praktiken utövade däremot det svenska utrikesdepartementet genom upplysningsnämnden en långt gående kontroll över vem som skulle undervisa i svenska språket vid de tyska universiteterna.

---

²⁹ PM "Förslag till svar avsett att muntligen eller skriftligen framföras till tyska beskickningen". RA, UN, vol. 17.